

Nederland in het interbellum

Volgens de gangbare visie op de Nederlandse economie in de jaren dertig heeft de regering-Colijn te lang aan de gouden standaard vastgehouden. Deze zienswijze is echter onlangs ter discussie gesteld. In dit artikel gaat de auteur nader in op de rol van de wisselkoersen. Hij komt tot de conclusie dat ook andere, veelal politieke, factoren van invloed waren.

DR. W.L. KORTHALS ALTES*

"Geschiedenis is een discussie zonder eind." Deze uitspraak van de historicus Geijl kan voor de economische geschiedenis zonder veel moeite beaamd worden, zoals blijkt uit de gedachtenwisseling in *ESB* van 17 februari en 30 maart/6 april 1988 over de vraag welke rol de wisselkoers van de gulden in de ontwikkeling van de Nederlandse economie in de jaren dertig heeft gespeeld¹. In zijn bespreking van de recente CBS-publikatie over de macro-economische ontwikkelingen in de jaren 1921-1939 en 1969-1985 nam Prof. Dr. J.L. van Zanden het traditionele standpunt in dat ons land nadeel heeft ondervonden – hij spreekt zelfs van *bijzonder* nadeel – van het feit dat de regering Colijn pas in september 1936 bereid was de gouden standaard te verlaten. Drs. G.P. den Bakker en dr. C.A. van Bochove, auteurs van de betreffende publikatie, hielden daarentegen vast aan hun mening dat dat niet of nauwelijks het geval is geweest en dat de depreciatie van de gulden in de jaren na 1936 per saldo zelfs een ongunstige uitwerking heeft gehad. Evenals Van Zanden acht ik deze laatste uitspraak niet juist. In dit artikel wil ik evenwel alleen ingaan op de eerstgenoemde kwestie aan de hand van een analyse van jaarlijkse ontwikkelingen op een meer gededageerd niveau zoals die door Den Bakker en Van Bochove bepleit werd. Allereerst komen echter nog enkele punten uit de gedachtenwisseling in *ESB* ter sprake.

In de pas

Bij de beoordeling van de vraag of Nederland in de jaren dertig in de pas liep met het buitenland dient zich hetzelfde hartverscheurende dilemma aan als waarmee politici op verkiezingsavonden geconfronteerd worden. Wat wordt waarmee vergeleken en welke tijdstippen of perioden worden daarbij gehanteerd? Wanneer ervan uitgegaan wordt dat een te hoge wisselkoers in eerste instantie het volume van de uitvoer nadelig kan beïnvloeden, en omdat deze laatste variabele in Nederland vanaf 1929 begon te dalen, is dit laatste jaar als basisjaar gekozen. Een analyse van de ontwikkeling van onze export volgt later in dit artikel.

Het lijkt me ook volkomen juist om de ontwikkeling van het reëel bruto binnenlands produkt en de werkloosheid in de beschouwingen te betrekken. Wat de eerste grootheid betreft mag gesteld worden dat de door het CBS herziene cijfers voor Nederland er vanaf 1932 in het algemeen minder gunstig uitzien dan de ongewogen gemiddelden van de overige

landen. Er moet evenwel rekening worden gehouden met het feit dat in die jaren het gemiddelde van die landen vooral ook in positieve zin beïnvloed werd door de groeicijfers van Duitsland. Dit land liep om zo te zeggen in zijn eigen pas, waaraan zoals bekend zeer bedenkelijke aspecten kleefden. Evenals in Nederland zette in Frankrijk het herstel nogal laat in. Omdat ook dit land pas in september 1936 de munteenheid liet depreciëren (na een periode van circa 10 jaren van stabiliteit), lijkt een samenhang tussen wisselkoerspolitiek en conjunctuur voor de hand te liggen.

Indien het trage herstel van de werkgelegenheid in Nederland te wijten is aan het feit dat de regering pas in september 1936 bereid was de gouden standaard te verlaten, dan zou dat wellicht kunnen worden aangetoond aan de hand van gegevens per bedrijfstak. Verwacht mag dan worden dat de werkloosheid zich ongunstiger zou ontwikkelen in sectoren waarvan de productie vooral op de export gericht was. In de *Jaarcijfers voor Nederland* van het CBS zijn gegevens opgenomen over het aantal geheel en gedeeltelijk werklozen per bedrijfsklasse². Uit de cijfers, die overigens de indruk wekken slechts een partieel karakter te hebben, blijkt dat in de volgende sectoren de werkloosheid relatief groot was: zie tabel 1.

Uit een noot bij de betreffende tabellen kan worden geconcludeerd dat het aantal personen "van wie de werkloosheid is nagegaan" een maximum bereikte in 1932. Daarna volgde een bescheiden daling tot 1936 welke in 1937 en 1938 weer door een toeneming gevolgd werd. Mijn conclusie uit deze onvolledige cijfers is dat de ontwikkeling van de werkloosheid in Nederland zich in ongunstige zin van het buitenland onderscheidde, maar dat een rechtstreeks verband met de valutapolitiek van de Nederlandse regering moeilijk aantoonbaar is. Het enige dat hieromtrent wél met stelligheid kan worden gezegd is dat de slechte gang van zaken in de textielnijverheid duidelijk te wijten was aan een gevoelige daling van de uitvoer van textielprodukten naar Nederlandsch-Indië, dat een sterke voorkeur ging vertonen voor dergelijke produkten uit Japan. Hierna zal nog aan de orde komen dat ook monetaire factoren daarbij een rol speelden.

* De auteur is dank verschuldigd aan J. Teijl en Joh. de Vries voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1. J.L. van Zanden, Nederland in het interbellum, *ESB*, jg. 73, 1988, blz. 172-178 en 186; G.P. den Bakker, C.A. van Bochove en J.L. van Zanden, Discussie, *ESB*, jg. 73, 1988, blz. 341-344.

2. CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1933*, blz. 107 en idem, 1938, blz. 115, Den Haag, 1934 respectievelijk 1939.

Tabel 1. Sectoren met hoge werkloosheid en jaar waarin sectorale werkloosheid maximaal was

Sectoren	jaren
Bouwbedrijven	1936
Metaalbewerking enz.	1932
Textielnijverheid	1932
Landbouw, veenderij	1933
Verkeerswezen	1936
Overige (voornamelijk fabrieksarbeiders)	1936

Bron: CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1933 en 1938*.

Concurrentiepositie en marktaandeel

In de gedachtenwisseling in *ESB* wordt nogal wat aandacht besteed aan de verandering van de concurrentiepositie als mogelijke verklaring voor een ongunstige ontwikkeling van de uitvoer. Ik ben het geheel met Van Zanden eens dat daarbij niet alleen de uitvoerprijzen in de beschouwing betrokken moeten worden. Want ook al behoefde de Duitse importeur, die spruitjes uit het land van Colijn wenste te betrekken om het 'Eintopgericht' van zijn 'Volksge-nossen' op te fleuren, zich op het eerste gezicht niet te bekommeren om de ontwikkeling van de lonen, huren of andere puur binnenlandse prijzen in Nederland, dat neemt niet weg dat de medaille wel degelijk een Nederlandse zijde had. Een exporteur die geen verliezen wil lijden en niet bereid is tot dumping zal zeker het kostenaspect van zijn produkten in de gaten moeten houden.

Hoewel de door Van Zanden gebruikte indicatoren waarschijnlijk niet helemaal representatief geacht mogen worden voor de kosten der exporteurs komt het me voor dat het moeilijk zal zijn daarvoor betere alternatieven te vinden. Wel dient mijns inziens altijd rekening te worden gehouden met het feit dat bij een eventuele devaluatie van de eigen munteenheid door een stijging van prijzen van grondstoffen en halffabrikaten de kosten eveneens kunnen stijgen. Verder is het denkbaar dat de exporteurs, ondanks betrekkelijk hoge produktiekosten, dank zij exportsubsidies in staat worden gesteld hun goederen tegen lagere prijzen in het buitenland af te zetten. In de jaren dertig gebeurde dat niet alleen in Duitsland maar ook in Nederland.

In zijn artikel van 17 februari jl. vermeldt Van Zanden cijfers die aantonen dat het aandeel van de Nederlandse export in de totale importen van onze zes belangrijkste handelspartners in de jaren 1931-1937 een dalende tendens vertoonde. In het naschrift van 30 maart/6 april krijgt Nederland in de beklagdenbank gezelschap van België en wordt gesteld dat de ongunstige ontwikkelingen alleen door

Tabel 2. Aandeel van de uitvoer in % van de totale werelduitvoer, 1929-1938

	Duitsl.	Ver.Kon.	België	Frankr.	Nl.	Nl.Ind.	VS
1929	9,2	10,8	2,7	6,0	2,4	1,8	15,8
1930	10,8	10,5	2,7	6,3	2,6	1,8	14,3
1931	12,1	9,4	3,4	6,3	2,8	1,6	12,6
1932	10,7	10,1	3,2	6,1	2,7	1,8	12,4
1933	9,9	10,4	3,3	6,2	2,5	1,6	10,9
1934	8,6	10,5	3,3	6,2	2,5	1,7	11,0
1935	8,8	10,7	3,0	5,3	2,3	1,6	11,5
1936	9,1	10,4	3,1	4,4	2,3	1,6	11,4
1937	9,2	9,9	3,3	3,7	2,4	2,0	12,7
1938	9,4	10,2	3,2	3,9	2,5	1,6	13,6

Bron: Société des Nations, *Annuaire Statistique de la Société des Nations 1937/38 en 1939/40*.

de valutapolitiek verklaard kunnen worden. Hoewel ik geen enkele reden heb om aan de juistheid van deze cijfers te twijfelen ben ik minder zeker van de conclusie. Bovendien lijkt het me logischer om de uitvoercijfers van een land te relateren aan de totale werelduitvoer. Voor Nederland en zijn zes belangrijkste handelspartners leidt dat tot de in tabel 2 vermelde uitkomsten³. Commentaar:

- afgaande op deze cijfers zou men zeggen dat de tendens in deze jaren in Nederland nauwelijks en in België niet ongunstig is geweest. Opvallend is de daling van het Franse aandeel in de werelduitvoer. Het is uiteraard mogelijk dat dit te wijten was aan het feit dat Frankrijk tot de laatste landen behoorde die in de jaren dertig de gouden standaard verlieten. Dit verschijnsel kan ook als argument worden aangevoerd voor de door P.W. Klein in het begin van de jaren zeventig geponeerde gedachte dat landen met een grotere agrarische sector op structurele gronden zwaarder door de depressie getroffen werden⁴;
- wie van mening is dat het verloop der wisselkoersen een belangrijke rol speelt bij de verklaring van de ontwikkeling van het aandeel der verschillende landen in de totale werelduitvoer zou op grond van de munteenheid een betrekkelijk grote correlatie tussen de cijfers voor Nederland en Nederlandsch-Indië mogen verwachten. Welnu, voor deze periode luidt de uitkomst $r = -0,002$;
- opvallend zijn ook de relatief grote veranderingen in de jaren 1929-1931, toen de grootste onrust aan het valutafrent nog komen moest.

De nadere analyse van de Nederlandse uitvoer

Een analyse op jaarbasis van de ontwikkeling van de Nederlandse uitvoer, gesplitst per land van bestemming en per goederencategorie, is in het kader van een artikel aan tamelijk drastische beperkingen onderhevig. Daarom zijn alleen de uitvoercijfers naar de belangrijkste zes uitvoerbestemmingen onderzocht. Dat zijn in deze periode exact dezelfde landen waarvoor eerder gegevens ten tonele werden gevoerd. In de jaren 1929-1937 bedroeg het gemiddelde aandeel van deze landen in de totale waarde van onze uitvoer ruim 71%.

De volgende stap in de analyse hield in dat voor ieder jaar in de periode 1929-1937, voor de bovengenoemde zes uitvoerbestemmingen in de Nederlandse handelsstatistiek de waarden en hoeveelheden van de tien goederensoorten werden opgezocht waarvan in 1929 de totaalwaarden het hoogst waren. Alleen het exportpakket naar de VS veranderde sindsdien zodanig dat bepaalde goederensoorten die in 1929 nog tot de tien belangrijkste behoorden in latere jaren van te verwaarlozen betekenis waren. Desalniettemin werd het pakket constant gehouden, omdat mag worden aangenomen dat het algemene beeld daardoor nauwelijks beïnvloed, laat staan geflatteerd wordt. De waarde van de betreffende goederensoorten was in deze periode gemiddeld 53% van de totale Nederlandse exportwaarde.

Om te onderzoeken welke invloed veranderingen in de wisselkoersen gespeeld kunnen hebben bij het verloop van de uitvoer van de belangrijkste goederensoorten naar de zes uitvoerbestemmingen, moeten de gegevens zodanig bewerkt worden dat een onderscheid kan worden gemaakt tussen volume- en prijsmutaties. Aan prijsmutaties zal verder geen aandacht worden besteed, ondanks de grote beteke-

3. Société des Nations, *Annuaire Statistique de la Société des Nations 1937/38*, blz. 224-225, respectievelijk 1939/40 blz. 188-189, Genève, 1938 respectievelijk 1940.

4. P.W. Klein, *Depressie en beleid tijdens de jaren dertig*, Kanteekeningen bij de ontwikkeling van de Nederlandse volkshuishouding in de jaren dertig, in: J. van Herwaarden (red.), *Lof der Historie*, Opstellen over geschiedenis en maatschappij, Rotterdam, 1973, blz. 317-322.

Tabel 3. Nederlandse uitvoer naar de zes belangrijkste handelspartners, 1929-1937. Bedragen in miljoenen gulden in prijzen van 1929

	Duitsl.	Ver.Kon.	België	Frankr.	Nl.-Ind.	VS	totaal
1929	267,4	247,7	104,1	62,7	137,6	39,9	859,4
1930	254,2	262,6	98,3	82,2	107,5	30,8	835,6
1931	213,6	263,4	106,3	84,0	79,6	21,1	768,0
1932	190,8	183,6	85,9	66,1	39,9	16,5	582,8
1933	157,3	171,3	76,2	60,0	23,1	23,9	511,8
1934	171,5	179,5	63,7	48,1	28,4	19,5	510,4
1935	122,7	200,8	62,3	38,9	32,9	43,2	500,8
1936	106,6	232,9	66,9	45,2	51,9	36,1	539,6
1937	135,9	248,1	69,6	54,2	105,4	46,7	659,9

Bron: berekend op basis van Société des Nations, *Annuaire Statistique de la Société des Nations 1937/38 en 1939/40*.

nis ervan in het begin van de jaren dertig⁵. Dit is gebaseerd op de gedachte dat een achteruitgang van de concurrentiepositie zich vooral zal manifesteren door een daling van de uitgevoerde hoeveelheden. Per land van bestemming zijn voor alle goederensoorten voor de jaren 1930-1937 de hoeveelheden in waarden omgerekend op basis van de in 1929 in de handelsstatistiek gehanteerde waarde per volume-eenheid. Dat leidt tot de in tabel 3 vermelde resultaten.

Alvorens bovenstaande cijfers van commentaar te voorzien moet worden stilgestaan bij de vraag of het verloop van het totale volume van de uitvoer er in voldoende mate door gerepresenteerd wordt. Daartoe zijn de jaarlijkse procentuele mutaties van beide reeksen vergeleken⁶. De correlatiecoëfficiënt blijkt 0,97 te bedragen. In de jaren 1931-1935 vertonen de totaaluitkomsten van de geselecteerde landen een minder gunstige ontwikkeling dan de cijfers van het volume van de gehele export. Om deze redenen en omdat in 1935 een dieptepunt werd bereikt, meen ik dat de hier gepresenteerde reeksen géén geflatteerd beeld geven en zonder meer bruikbaar zijn voor een onderzoek van de vraag in hoeverre onze uitvoer nadeel heeft ondervonden van de late devaluatie van de gulden. Allereerst is het interessant om per land van bestemming de totale daling van het volume van onze export in de jaren 1929-1936 te bezien. Zie tabel 4.

Ruim 50% van de daling komt voor rekening van Duitsland. In zijn eerste artikel stelde Van Zanden op begrijpelijke gronden dat de wisselkoers van de Duitse mark vanaf 1931 eigenlijk geen zinvolle informatie meer geeft over de relatieve concurrentieverhoudingen⁷. Maar de zware klappen die onze export naar Duitsland in deze periode heeft moeten incasseren, rechtvaardigen een nader onderzoek naar deze kwestie. De resultaten daarvan komen hierna nog aan de orde. Op deze plaats beperk ik me tot de opmerking dat de wisselkoersen van de rijksmark ten opzichte van de gulden een volstrekt ondergeschikte rol in de debâclé lijken te hebben gespeeld.

De uitvoer naar Nederlandsch-Indië heeft in de jaren 1929-1933 een dramatische achteruitgang vertoond. De daling was voor een belangrijk deel te wijten aan een sterk verminderde vraag naar Nederlandse textielproducten. De con-

Tabel 4. Totaal over de periode 1929-1936 van de daling van het uitvoervolume naar de zes belangrijkste handelspartners. Bedragen in miljoenen gulden

Duitsland.	Ver. Kon.	België	Frankrijk.	Nl.-Indië	VS
160,8	14,8	37,2	17,5	85,7	3,8

Bron: berekend op basis van Société des Nations, *Annuaire Statistique de la Société des Nations 1937/38 en 1939/40*.

unctuurdaling, die in Indië overigens eerder begonnen was dan in het moederland, droeg ertoe bij dat de Indonesische bevolking een voorkeur kreeg voor de goedkopere Japanse invoergoederen. Vanaf eind 1931 zal deze tendens zonder twijfel nog bevorderd zijn door de nogal drastische koersdaling van de yen. Het was bijzonder moeilijk voor de Nederlandse regering om hieraan iets te doen, te meer daar een devaluatie van de Nederlandse gulden ten opzichte van de Indische gulden volkomen ondenkbaar zou zijn.

De daling van de Nederlandse uitvoer naar België en Frankrijk zette pas duidelijk in vanaf 1931. Afgaande op het aandeel van onze import in de totale import van deze landen mag geconcludeerd worden, dat deze andere leveranciers gingen prefereren⁸. Omdat België pas in 1935 en Frankrijk in 1936 de gouden standaard verlieten en de relatief kleine achteruitgang vooral in de daaraan voorafgaande jaren plaatsvond, is deze ontwikkeling niet nader onderzocht.

De zeer scherpe achteruitgang van de uitvoer naar Engeland in 1932 zal zeker in belangrijke mate een uitvloeisel zijn geweest van de val van gemiddeld ruim 24% van het pond sterling in het voorafgaande najaar. Daarnaast moet er evenwel rekening mee worden gehouden dat in 1932 het stelsel van de z.g. 'imperial preference' werd ingevoerd. Dit hield een nadeel in voor producten die afkomstig waren van buiten het Britse Gemenebest. De bescheiden koersdalingen van het pond ten opzichte van de gulden in 1934 en 1935 waren kennelijk geen belemmering voor een gunstige ontwikkeling van onze (gedeeltelijk gesubsidieerde) export naar Engeland. Deze bestond evenals de uitvoer naar Duitsland voor een groot deel uit agrarische producten.

Het volume van de Nederlandse uitvoer naar de Verenigde Staten bereikte in 1932 een dieptepunt. Daarna volgde, weliswaar met horten en stoten, een herstel dat er al met al mocht wezen. Dit kon plaatsvinden ondanks het feit dat Roosevelt de dollar van april 1933 tot januari 1934 tot bijna 41% beneden de goudpariteit liet dalen.

Het geval Duitsland

Eerder in dit betoog werd gesteld dat de koersverhouding rijksmark/gulden nauwelijks als verklaring kan fungeren voor de drastische daling van het volume van onze uitvoer naar Duitsland. De vraag moet daarom aan de orde komen welke die verhouding was.

De financiële crisis in Duitsland in juli 1931 noodzaakte de Duitse regering de gouden standaard te verlaten. Tot een devaluatie van de rijksmark wensten de autoriteiten evenwel niet over te gaan omdat een waardevermindering van de munteenheid herinneringen zou oproepen aan de ellendige inflatieperikelen van nog geen tien jaren tevoren⁹. Omdat de grote buitenlandse schulden in vreemde valuta's luidden, zou dat bovendien minder aantrekkelijk zijn geweest. Daarnaast was er een overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans. De maatregelen waren dan ook in eerste instantie bedoeld om kapitaalvlucht tegen te gaan. Daartoe werd een stelsel van deviezenreglementering ingevoerd.

Een uiteenzetting over dit stelsel en de talrijke verfijningen die in de loop der jaren in dat systeem werden aangebracht

5. De prijsmutaties kunnen in verscheidene of in mindere mate met de depreciaties der verschillende valuta's samenhangen. Dit is afhankelijk van de wijze waarop de prijzen der in- en uitvoerproducten tot stand komen en gefactureerd worden. Hierbij spelen marktverhoudingen een rol.

6. Omdat in de door Van Zanden besproken CBS-publikatie de uitvoer van diensten is inbegrepen, is gebruik gemaakt van cijfers van A. Maddison, *Groei fasen van het kapitalisme*, Utrecht/Antwerpen, 1982, blz. 326-327.

7. J.L. van Zanden, *ESB*, jg. 73, 1988, blz. 176.

8. Idem, blz. 177.

9. R.F. van Lier, *Duitsland als debiteurland*, *ESB*, jg. 17, 1932, blz. 910-913.

zou hier veel te ver voeren¹⁰. Het is echter nodig te vermelden dat er verschillende soorten merken ontstonden welke in twee hoofdgroepen kunnen worden onderscheiden:

- vrije merken, waarvan de koers praktisch overeenkwam met de vroegere goudpariteiten;
- z.g. 'Sperrmarken', dat wil zeggen tegoeden in rijksmarken die slechts onder bepaalde voorwaarden convertibel waren.

Het was logisch dat deze laatste in het buitenland tegen een lagere waarde verhandeld werden dan de vrije merken. Maar afgaande op de vele literatuur hebben de Sperrmarken in de Nederlands-Duitse handel in deze jaren nauwelijks enige betekenis gehad¹¹. Dit betekent dat de koers van de vrije, dat wil zeggen niet-gedeprecieerde mark, als maatstaf moet worden gehanteerd voor een beoordeling van de concurrentiepositie van Duitsland. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat de auteurs over dit onderwerp unaniem van mening zijn dat de rijksmark in deze jaren een overgewaardeerde munteenheid was¹².

Deze laatste factor droeg er toe bij dat de uitvoer van Duitsland zich betrekkelijk ongunstig ontwikkelde en de deviezenschaarste steeds nijpender werd. In de zomer van 1934 raakte ook de financiële afwikkeling van de handel met Nederland in het gedrang. Na diverse onderhandelingen kwam er later in het jaar een clearingverdrag tussen beide landen. Dit hield onder andere in dat de Nederlandse exporteurs voor hun afzet in Duitsland guldens ontvingen uit een fonds dat voor een belangrijk deel gealimenteerd werd door stortingen van importeurs van Duitse goederen in ons land. Afgaande op de passieve handelsbalans van Nederland ten opzichte van Duitsland zouden deze laatste bedragen voldoende moeten zijn om de vorderingen van de exporteurs te dekken. Dit was echter niet het geval, omdat ook nog de afwikkeling van achterstallige vorderingen, de handel tussen Nederlandsch-Indië en Duitsland (die een actieve balans voor Indië opleverde) en transacties in de diensten- en kapitaalopbrengst sfeer via de clearing liepen. Er ontstond een achterstand in de clearing welke de Nederlandse regering meende te moeten terugdringen door betalingscontingenten voor de uitvoer naar Duitsland in te stellen. Exporteurs die voor hogere bedragen dan de vastgestelde contingenten wilden uitvoeren, kregen voor het surplus geen guldens, maar weinig aantrekkelijke tegoeden in Sperrmarken.

De meest voor de hand liggende remedie om de clearingachterstand – en daarmee de belemmering van de export – weg te werken zou een vergroting van onze invoer uit Duitsland zijn geweest. In een artikel in *ESB* in begin 1935 stelde de bankier C.A. Klaasse dan ook voor dat de Nederlandse uitvoer naar Duitsland het meest gediend zou zijn met een devaluatie van de clearingkoers van de mark welke praktisch overeenkwam met de koers van de niet-gedeprecieerde vrije mark¹⁴. Een paradoxale situatie: om de uitvoer te stimuleren zou een relatieve appreciatie van de eigen munteenheid moeten plaatsvinden.

Nu de late devaluatie van de gulden niet meer als dé verklaring voor de aanzienlijke vermindering van onze uitvoer naar Duitsland kan worden gehanteerd, blijft de vraag aan welke factoren die daling dan wél te wijten is geweest. Naast de moeilijke deviezensituatie die in het voorgaande al genoemd werd, kunnen in min of meer chronologische volgorde worden genoemd:

- de conjunctuur: Duitsland werd betrekkelijk vroeg door de depressie getroffen, die in dit land een uitgesproken zwaar karakter heeft gehad;
- protectionisme in het algemeen en agrarisch protectionisme in het bijzonder. Aan het einde van de jaren twintig werden de invoerrechten reeds verhoogd omdat de politici tot het inzicht waren gekomen dat Duitsland alleen zijn buitenlandse schulden uit hoofde van de herstelbetalingen en de kapitaalvoer in de voorafgaande

jaren zou kunnen aflossen indien de tekorten op de lopende rekening van de betalingsbalans werden omgezet in overschotten. De Nederlandse uitvoer naar Duitsland, die voor een belangrijk deel uit agrarische producten bestond, werd extra gedupeerd doordat de noodlijdende landbouw in dat land speciale bescherming wist te verkrijgen. Zo werden in 1932 onze exporteurs getroffen door verhogingen van de invoerrechten en een aantal contingenteringsmaatregelen. In volgende jaren werd deze tendens door de Nazi-politiek bevorderd omdat er op grond van strategische overwegingen naar gestreefd werd ten aanzien van de voedselvoorziening zo onafhankelijk als mogelijk van het buitenland te zijn. In 1933 verkondigde Hitler dat het Duitse Rijk een boerenrijk zou moeten zijn of anders ten onder zou gaan¹⁵. Wat dit althans betreft hebben de feiten hem in het gelijk gesteld;

- een heroriëntering van de landen van herkomst en bestemming van de Duitse handel: hiermee beoogden de nieuwe machthebbers de invoer van noodzakelijke grondstoffen bij een mogelijke oorlog veilig te stellen. Het resultaat van dit beleid was dat het aandeel van West-Europa en de VS in de Duitse in- en uitvoer aan het einde van de jaren dertig duidelijk afgenomen was¹⁶. Deze politiek werd mogelijk door een drastische verscherping van de deviezenreglementering vanaf september 1934. Sindsdien moesten Duitse importeurs voor alle individuele transacties toestemming aan controlerende instanties vragen. Op deze wijze werden de beperkingen, die aanvankelijk slechts monetaire achtergronden hadden, omgesmeed tot een instrument van handelspolitiek.

Conclusies

Het economisch herstel zette in Nederland in de jaren dertig bepaald aan de late kant in. Een nadere analyse van de volume-ontwikkeling van de belangrijkste uitvoerproducten per land van bestemming leert echter dat ook andere factoren dan de wisselkoerspolitiek van de regering een belangrijke rol hebben gespeeld. Dit moge blijken uit het herstel van onze uitvoer naar Engeland, ondanks de depreciatie van het pond sterling, en de drastische achteruitgang van de export van met name de landbouwproducten naar Duitsland met zijn door kunstgrepen overgewaardeerde munteenheid. Deze feiten tonen wellicht aan dat er geen tijdvak is waarvoor in zo sterke mate de uitspraak van S. Posthuma geldt dat er in de internationale economische betrekkingen een meer dan normale kloof gaapt tussen de theorie en de werkelijkheid¹⁷.

W.L. Korthals Altes

10. zie: H. van Capelle, *Economie en buitenlandse handel in nationaal-socialistisch Duitsland*, Assen, 1978 en voor Nederland in het bijzonder: Beknopte beschrijving van regelingen op het gebied van het internationale betalingsverkeer, in: *Verslagen en Mededeelingen van de Directie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*, jg. 1936, no. 1, Den Haag.

11. Bij voorbeeld: Van Capelle, op. cit., blz. 44 en 46.

12. Zie bij voorbeeld H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, Amsterdam/Brussel, 1959, blz. 175 en Van Capelle, op. cit., blz. 42.

13. F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939*, (herdr.) Nijmegen, 1978, blz. 218.

14. C.A. Klaasse, De markenkoers en onze Duitse import, *ESB*, jg. 20, 1935, blz. 67.

15. Economische toestand van Duitsland in 1934, in: *Economische verslagen van Nederlandse diplomatieke en consulaire ambtenaren*, jg. 29, 1935, No. 1, blz. 8.

16. K. Hardach, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*, Göttingen, 1976, blz. 87.

17. J. Kymmell, De ontwikkeling van het internationale betalingsverkeer, in: S. Posthuma (red), *Capita selecta der economie*, Leiden, 1950, deel XIII.